ڊاڪٽر بشير احمد چانڊيو (فياض لطيف)

فيض احمد فيض ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ ترقي پسند فڪر جو تقابلي جائزو

Comparative Study of Progressive Thought in the Poetry of Faiz Ahmed Faiz and Shaikh Ayaz

Abstract:

Faiz Ahmed Faiz and Shaikh Ayaz are the two bright stars of Pakistani Literature whose literary status is significant for their individual merits. As Faiz is a prominent and unique poet in Urdu so is Ayaz's position equally important and ground-breaking in Sindhi and urdu poetry.

Faiz and Ayaz are largely the advocates of the same intellectual, artistic, literary and cultural traditions and at the same time, they witnessed the same political and social conditions and faced the same exploiting and repressing forces of their era. That is why there are many similarities in their poetry and thought but their expression, style, imagination and creative approach is highly individual. Faiz Ahmed Faiz is not only considered an eminent poet in Pakistani literature but also his personality and poetic position have been acknowledged in the west. In the poetry of Shaikh Ayaz also along with the essence of local folk and classical traditions, there is the aesthetic influence of the Arabic, Persian and Hindi poetry. Moreover, one can find in his poetry many shades of western liberal, progressive and humanitarian thought.

The poetry of both Faiz and Ayaz basically projects the ideas of human dignity and freedom.

In this paper after discussing the key common aspects of the poetry of Faiz and Ayaz and comparatively analyzing their progressive trends, it has been tried to reveal the similarities of thought, modern approaches and individual merits in their poetry.

فيض احمد فيض (13 فيبروري 1911ع ـ 20 نومبر 1984ع) ۽ شيخ اياز (2 مارچ 1923ع ـ 28 ڊسمبر 1997ع) علم ۽ ادب جي آڪاش جا ٻه اهڙا روشن ستارا آهن، جن جي علمي ۽ ادبي حيثيت پنهنجي پنهنجي حوالي سان وڏي انفراديت ۽ وقعت جي حامل آهي. فيض احمد فيض جديد اردو شاعريءَ جو نامور ۽ نرالو شاعر آهي ۽ سندس فن ۽ فڪر جي حوالي سان ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ وڏو نالو ۽ ناموس آهي. هُن جي شاعري جي اظهار جو ذريعو ته اردو زبان هئي، پر سندس روح اردو شاعريءَ جي ڪلاسيڪي روايتن سان گڏ هندي، فارسي، سرائيڪي ۽ پنجابي جي ڪلچر، تهذيب ۽ تمدن جي رنگن سان رَچيل هو اهو ئي سبب آهي، جو هُن جي شاعريءَ ۾، مِٽيءَ جي خوشبو انساني محبت، مزاحمت ۽ انقلاب جو احساس پنهنجي پوري وقار ۽ تخليقي حُسناڪي سان موجود ملي ٿو. محبت جي سرمستي ۽ تخليقي تازگي نه فقط هُن جي شاعريءَ جي اهم خصوصيت ۽ شناخت آهي، پر جدت ۽ ترقي پسندي سندس سموري تخليقي وايومنڊل جو محور ۽ مرڪز آهن.

”فيض جي شاعريءَ جا قدر به اهي ئي آهن، جيڪي هڪ ترقي پسند انسان جا آهن، پر هُن انهن کي اهڙي خوبي ۽ خوبصورتيءَ سان اَپنايو ۽ اظهاريو آهي، جو اهي نه ته اسان جي تهذيب ۽ تمدن جي بهترين روايتن کان الڳ نظر اچن ٿا ۽ نه ئي شاعر جي ذات ۽ زندگيءَ کان جدا محسوس ٿين ٿا. هُن جي نرم، شيرين ۽ مترنم شاعري جو رنگ ۽ ڍنگ پنهنجو آهي. هُن جي متحرڪ ۽ روان استعارن ۾ پنهنجي ديس جي گلن ڦلن جي خوشبو آهي. هُن جي خيالن ۾ انهن سچائين ۽ جمهوري مقصدن جي چمڪ آهي، جن سان اسان جي قوم جي عظيم اڪثريت جون دليون روشن آهن“(1)-

فيض جي شاعري جي نفاست، نزاڪت ۽ نغمگي سچ ته گل تي شبنم جي قطري وانگر آهي، پر اُن جي احساس، خيال، فڪر ۽ اظهار جو درد ڪندي جيان آهي، جيڪو پڙهندڙ توڙي ٻُڌندڙ جي اندر ۾ اضطراب ۽ انقلاب برپا ڪري ڇڏي ٿو. هُن جي شاعري رومان ۽ وجدان جي رنگن ۾ رَتل ۽ رَڱيل هجڻ باوجود زندگي ۽ سماج جي سچائين سان ايتري ته سلهاڙيل آهي، جو اُن ۾ سندس ذات ۽ زندگيءَ جي درد کان وٺي انسانيت جي پيڙا تائين سڀ عڪس ۽ نقش اُڀري سامهون اچن ٿا. هُن جي فن ۾، محبت ۽ حقيقت جو حسين امتزاج اهڙو ته جادو جاڳائي ۽ طلسم پيدا ڪري ٿو جو سندس شاعريءَ جي سِٽ سِٽ روح ۾ ڪيئي راحتون پيدا ڪرڻ سان گڏوگڏ اندر ۾ عجيب درد ۽ الم جو درياءَ

موجزن ڪري ڇڏي ٿي. جيڪو پڻ لوڙهي ۾ ٻوڙي ڇڏڻ بجاءِ اُتساهيندڙ ۽ آچپو آڇيندڙ آهي.

متاعِ لوح و قلم چھن گئی تو کیا غم ہے
کہ خونِ دل میں ڈبولی ہیں اُنگلیاں میں نے
زباں پہ مُہر لگی ہے تو کیا کہ رکھ دی ہے
ہر ایک حلقہ زنجیر میں زباں میں نے.
(نسخہ ہائے وفا، ص107)

ساڳيءَ طرح جديد سنڌي شاعريءَ ۾، شيخ اياز جي حيثيت ۽ اهميت پڻ هڪ سرواڻ ۽ جدت طراز شاعر واري آهي. هُن جديد سنڌي شاعريءَ کي نه رڳو وسيع موضوعن سان مالا مال ڪيو آهي، پر اُن کي فن ۽ فڪر جون نيون جِدتون ۽ حُسناڪيون پڻ عطا ڪيون آهن. ان حوالي سان جامي چانڊيو پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو "شيخ اياز ويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾، رڳو هڪ وڏو جديد تخليقي شاعر ئي نه آهي، پر هُو پاڻ سان گڏ هڪ دور کڻي آيو. جنهن جا گهرا اثر اڄ سوڌو سنڌي ادب تي آهن ۽ شايد ڪيترا زمانا اچا رهندا. مان نه ٿو سمجهان ته جديد سنڌي ادب ۾ شيخ اياز کان وڌيڪ ٻئي ڪنهن به شاعر يا اديب پنهنجي هم عصر ۽ پاڻ کان پوءِ ايندڙ ادبي نسلن تي ايترا گهرا ۽ گهڻ طرفا اثر ڇڏيا هجن. اهو ئي سبب آهي جو شيخ اياز کي جديد سنڌي ادب ۾ هڪ جينيس جو درجو مليل آهي ۽ اهڙو درجو ادب جي دنيا ۾، اُن کي ئي حاصل ٿي سگهي ٿو جنهن پنهنجي باڪمال فڪر، فن ۽ تخليقي ٻوليءَ سان هم عصر ادب جي مِٽي نئين سِر ڳوهي، رڳو اعليٰ شاعري ۽ ادب ئي نه، پر ادب ۽ فن جو ڪو نئون دور تخليق ڪيو هجي"(2).

اياز ادب ۽ فن ۾، نيون نُدرتون ۽ نفاستون نِکاري، هڪ نئون دور تخليق ڪري، نه صرف جديد سنڌي شاعري ۽ نثر کي نئون آڪاش عطا ڪيو آهي، پر اُن کي نوَن تجربن، نَيُن هيئتن، نئين ترنم، نئين تفڪر ۽ تخيل جي نِت نَيُن ڪهڪشائن سان متعارف پڻ ڪيو آهي. هُن توڙي جو گهڻي قدر پنهنجن جذبن ۽ احساسن جو اظهار پنهنجي مادري ٻولي سنڌيءَ ۾ ڪيو آهي، پر سندس اردو شاعري به ايتري ئي سگهاري، سُندر ۽ باڪمال آهي، جو خود فيض جهڙو مهان شاعر به ان جو معترف رهيو آهي.

"هڪ ڀيري آڪٽوبر انقلاب جي تقريب ۾، فيض هڪ روسي سفارتڪار سان مخاطب ٿي چيو هو 'شيخ اياز مون کان به وڏو شاعر آهي'. سفارتڪار موٽ ۾ چيو هو

’فيض صاحب اها ڳالهه ته اوهان رات به ڪئي هئي‘. انهيءَ تي فيض ڪيس چيو هو ’ها، مون اها ڳالهه رات به ڪئي هئي، پر هينئر ٻيهر اُن ڪري پيو وَرجايان، جو متان تون سمجهين ته مون رات اها ڳالهه خُمارن ۾ ڪئي هئي. مان هن وقت پوري هوش ۽ حواس ۾ آهيان ۽ چوان ٿو ته، ’اياز مون کان به وڏو شاعر آهي‘‘‘(3).

بلاشبہ شيخ اياز ۽ فيض احمد فيض جديد دور جا نمائنده شاعر آهن ۽ هُنن پنهنجي فن ۽ فڪر جي مِٽي ڳوهي، پنهنجي شاعريءَ ۾ خيال ۽ احساس جي هڪ اهڙي نئين ۽ نرمل دنيا تخليق ڪئي آهي، جيڪا هر وجه حسين، موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي. اياز ۽ فيض جي شاعريءَ ۾، ڪلاسيڪ ۽ جدت جو اهڙو حسين امتزاج ملي ٿو جنهن جو پنهنجو نرالو رنگ ۽ روح آهي. فيض انهن انساني قدرن ۽ تهذيبي روايتن جو شاعر آهي، جيڪي صدين کان هِن سرزمين جي خمير ۾ شامل رهيون آهن. هُن نه رڳو قديم ڪلاسيڪي روايتن سان پنهنجي تخيل ۽ احساس کي جوڙي رکيو آهي، پر بُلا شاهه، رحمان بابا، مادو لال حسين، ڀڳت ڪبير، امير خسرو، شاهه لطيف، گرو نانڪ، معين الدين چِشتي ۽ ٻين اهڙن ڪيترن ئي شاعرن جي فڪر ۽ فن مان تمام گهڻو فيض پِرايو آهي.

شيخ اياز پڻ ساڳين روايتن جو امين آهي. ”اياز نه فقط سنڌي ادب ۽ شاعري کي سوچ ۽ سُرت جا نوان زاويا عطا ڪيا آهن، پر سنڌي شاعريءَ ۾ اهي حُسناڪيون، جيڪي شاهه لطيف متعارف ڪرايون، هُن گويا انهن کي نئين جِلا بخشي آهي“(4). ڀِٽائيءَ جي فڪري راهن ۽ رستن، فني رَندن ۽ پَنڌن تي هُن پنهنجي جديد سوچ، فڪر، نظرين ۽ خيالن کي اهڙي سليقي ۽ سيبتائيءَ سان روان دوان ڪيو آهي، جو انهن ۾ نه رڳو عصري دور جي سياسي، سماجي ۽ تاريخي حالتن جو عڪس نظر اچي ٿو پر پنهنجي ڌرتيءَ جي مجموعي تهذيب، تمدن، تاريخ، ڪلچر ۽ روايتن جو روح پڻ نِکري سامهون اچي ٿو. اياز جي شاعري، ’مِٽي ۽ موهه‘ جي سڳنڌ سان ايتري واسيل آهي، جو ان جي تازگيءَ جو احساس، مُرجهايل ۽ ماندي دلين کي به مَهڪائي ۽ سَرهائي سان سرشار ڪري ڇڏي ٿو.

رهندو ياد اهو اِلحاد:

چوان ٿو: ’مِٽي زنده باد‘!

آهه اهو ئي سچ،

انهيءَ تي اَچ،

مَتو آ مَچ،
پَتنگا پَچ ـ
چوان ٿو: ’مِٽي زنده باد‘!
مِٽي زنده باد!
انهيءَ الحاد،
ڪيو آزاد،
سدا دل شاد ـ
چوان ٿو: ’مِٽي زنده باد‘!
چوان ٿو: ’مِٽي زنده باد‘!
(شيخ اياز پونر پري آڪاس، 1995ع، ص87)

اياز جي شاعريءَ ۾ انسان ۽ اُن سان اُنس ۽ عشق جو عنصر نمايان نظر اچي ٿو. ’ڌرتي‘ ۽ ’انسان‘ هُن جي شاعريءَ جا اهم استعارا آهن. توڙي جو ”اياز شروع کان ئي ترقي پسند تحريڪ جي اثر هيٺ رهيو آهي، ليڪن پوءِ بہ سندس شاعريءَ جو غالب حوالو رومانيت ئي آهي ۽ هُن اُن ۾ ٿورو گهڻو انسان دوستيءَ جي نظرين جو اضافو ڪيو آهي، اهو ئي سبب آهي جو سندس ان دور جي شاعريءَ ۾ داخليت جي جهلڪ نظر اچي ٿي، پر آهستي آهستي انسان دوستيءَ جي فڪر ڪري، داخليت جي غفائن مان نڪري، معروضي حقائق ۾ يقين رکي ٿو جتان سندس شاعريءَ ۾ نئين دور جو آغاز ٿئي ٿو جنهن کي اسان رومانيت کان حقيقت طرف مراجعت (Return from romanticism to reality) جو نالو ڏيئي سگهون ٿا. اياز جي شاعريءَ جو اهو دور آهي، جتي هُو وڌ ۾ وڌ انسان دوست نظر اچي ٿو ۽ اها انسان دوستي ئي آهي، جيڪا هُن کي عام انسانن ڏانهن متوجهہ ڪري ٿي ۽ هُو سنڌي ادب ۾ ترقي پسند فڪر جو علمبردار ٿي اُڀري ٿو... اياز جي انسان دوستي ۾ ’آدميت‘ جي تقاضائن سان وفاداري پهريون شرط آهي. هُو انسان کي انسان سان وڙهڻ کي نفرت جي نگاهہ سان ڏسي ٿو ۽ اُن کي ماڻهپي جي اصولن جي خلاف سمجهي ٿو. هُو انسان جي نُمو پذير قوتن جو شيدائي آهي... انسان دوستيءَ جا اهي جذبا، اياز جي تاريخي شعور جي عڪاسي ڪن ٿا“(5).

هُن وٽ ذات پات، رنگ نسل، مذهب ۽ ڌرم کان وڏيڪ اُتم، ’محبت، امن ۽ انسانيت‘ آهي، انهيءَ ڪري ئي هُو هرحال ۾ انسان جي قتل جو انڪاري ۽ ’محبت، امن‘ جو پوڄاري آهي، تڏهن ئي تہ چوي ٿو:

هي سنگرام!
سامهون آ
نارائڻ شيام!
هن جا منهنجا
قول بہ ساڳيا
ٻول بہ ساڳيا،
هو گوتا جو ڪاڪ ـ ڏٽي، پر
منهنجا رنگ ـ رَتول بہ ساڳيا،
ڍَٽ بہ ساڳيو
ڍولُ بہ ساڳيو
هانءُ بہ ساڳيو
هولَ بہ ساڳيا،
هُن تي ڪيئن بندوق ڪڍان مان!
هُن کي گولي ڪيئن هڻان مان!
ڪيئن هڻان مان!
ڪيئن هڻان مان!!
ڪيئن هڻان مان..!
(شيخ اياز، وِڄون وَسڻ آئيون، 1989ع، ص52)

شيخ اياز ۽ فيض احمد فيض هڪ لحاظ سان نہ رڳو همعصر ۽ هڪٻئي جا گهرا دوست رهيا آهن، پر فڪري، احساساتي ۽ نظرياتي طرح ڪيترن ئي حوالن سان ٻنهي ۾، رفاقت ۽ ويجهڙائيءَ سان گڏوگڏ سندن شاعريءَ ۾ پڻ ڪيترين ئي هم آهنگيون ۽ هڪجهڙايون نظر اچن ٿيون. محبت، مزاحمت، امن، انصاف، آزادي، رواداري، ترقي پسندي، روشن خيالي ۽ انسان دوستي سندن شاعريءَ جا مشترڪ موضوع ۽ قدر رهيا آهن. اهو ئي سبب آهي جو ٻنهي جي شاعريءَ ۾، ڦوڙائي ۽ فراق جا ورلاپ ۽ محبت جون ادائون بہ ساڳيون آهن تہ جرئت ۽ مزاحمت جون صدائون بہ ساڳي انداز ۽ احساس سان گونجن ٿيون. فيض چوي ٿو:

بول کہ لب آزاد ہیں تیرے، بول زباں اَب تک تیری ہے
تیرا سُتواں جسم ہے تیرا، بول کے جاں اَب تک تیری ہے
دیکھ کے آہنگر کی دُکاں میں، تُند ہیں شعلے سُرخ ہے آہن
کھلنے لگے قُفلوں کے دہانے، پھیلا ہر اک زنجیر کا دامن
بول یہ تھوڑا وقت بہت ہے، جسم و زباں کی موت سے پہلے
بول کہ سچ زندہ ہے اَب تک، بول جو کچھ کہنا ہے کہہ لے!
(نسخہ ہائے وفا، ص82، 81)

اياز ساڳي اظهار جي آزاديءِ جرئت جي پاسداري ڪندي، نه فقط پنهنجي اندر جي ڳالهه ڪي بي ڊپائيءَ سان زبان تي آڻي ٿو پر وڏي بهادريءَ سان اُهو پڻ چوي ٿو ته:

جنهن آزاد گذاريو آهي، تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي
وِکَ وِکَ تي پنجوڙ ڏسي چا، شينهَن ڪڏهن گجگوڙ ڇڏي آ؟
ڪنهن به عُقابي چنبي پَوَ ۾، آکيري جي اوٽَ وَتي آ؟
ڏِر جو ڏِڏُ گدڙ لئه آهي، جهرڪي جهڙپ ڏسي ڏرندي آ.
جنهن آزاد گذاريو آهي، تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي
ساري عمر غلاميءَ جي ڪان، آزادي، پَلَ جي به چڱي آ ـ
ءِ تو پنهنجي پوري جِندڙي، جنهن پَلَ ۾ ڀرپور ڀَري آ
سو پَلُ سگهه صدين جي آهي، ان جي سڀ ڪان عمر وڏي آ
جنهن آزاد گذاريو آهي، تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي
(شيخ اياز، وِڄون وسڻ آئيون، 1989ع، ص224)

فيض ۽ اياز گهڻي حد تائين نه صرف ساڳين فڪري، فني، ادبي ۽ ثقافتي روايتن جا امين رهيا آهن، پر ساڳي وقت هڪ ئي دور، ساڳين ئي سياسي، سماجي حالتن، استحصالي ۽ استبدادي قوتن ۽ وقت جي آمريتن سان مُنهن مقابل پڻ رهيا آهن، انهيءَ ڪري ٻنهي جي شاعريءَ ۾، جتي مظلوم ۽ مسڪين ماڻهن جي معاشي مسئلن، سماجي حالتن، داخلي دردن، اَذيتن ۽ طبقاتي طرح سندن پيڙهيل زندگيءَ جو عڪس ۽ احساس ملي ٿو اُتي ظُلم ۽ سِتم جي ڪاري رات جي ٽُرت اَنت اچڻ ۽ سُکَ جي سج اُڀرڻ جو سَنيهو پڻ ملي ٿو. فيض پنهنجي هڪ نظم ۾ اُن جو اظهار هِن ريت ڪري ٿو:

چند روز مری جان! فقط چند ہی روز
ظلم کی چھاؤں میں دم لینے پہ مجبور ہیں ہم
اور کچھ دیر ستم سہ لیں، تڑپ لیں، رو لیں
اپنے اجداد کی میراث ہے معذور ہیں ہم
جسم پر قید ہے، جذبات پہ زنجیریں ہیں
فکر محبوس ہے، گفتار پہ تعزیریں ہیں
اپنی ہمت ہے کہ ہم پھر بھی جیے جاتے ہیں
زندگی کیا کسی مفلس کی قبا ہے جس میں
ہر گھڑی درد کے پیوند لگے جاتے ہیں
لیکن اَب ظلم کی معیاد کے دن تھوڑے ہیں
اِک ذرا صبر، کہ فریاد کے دن تھوڑے ہیں
(نسخہ ہائے وفا، ص75)

اياز پڻ محڪوم ۽ مسڪين ماڻهن جو طرفدار شاعر آهي. هُن جي شاعريءَ ۾ ڏُتڙيلن ۽ ڏُکوئلين جي نيڻن مان لَڙيل لُڙڪن جي نَمي بہ آهي تہ انهن جي پگهر ۽ پورهئي لاءِ اَٿاهہ پيار ۽ احترام بہ آهي. تڏهن ئي تہ کين آٿت ڏيندي، هُو پوري اعتماد ۽ وشواس سان چوي ٿو:

پنهنجي رَتَ ۾ ريتو جهنڊو اُڀ تائين جهوليندو ـ اهڙو ڏينهن بہ ايندو.
رَتَ جو بدلو رَتُ ئي آهي، هر ڪو بدلو ڏيندو ـ اهڙو ڏينهن بہ ايندو.
ڪائي اَرهي اک نہ هوندي، لُڙڪَ نہ ڪو لاڙيندو ـ اهڙو ڏينهن بہ ايندو.
ڏُٽ بہ تنهنجو ڏيهہ بہ تنهنجو ڪو تو کان نہ کسيندو ـ اهڙو ڏينهن بہ ايندو.
(شيخ اياز, وِڄون وسڻ آئيون, 1989ع, ص165)

”اياز ۽ فيض جي شاعريءَ ۾ سماجي انصاف جي تڙپ محسوس ٿئي ٿي. ٻنهي جي شاعري ڪنهن حد تائين اشتراڪي نظرين کان متاثر آهي, ڇو تہ اشتراڪيت جو بنيادي مقصد معاشري ۾ سماجي ۽ معاشي انصاف قائم ڪرڻ آهي, لحاظ ٻنهي جي شاعريءَ ۾ سماجي انصاف جي تڙپ ۽ تانگهہ ڀرپور ملي ٿي“(6), پر اُن سان گڏوگڏ اُن انصاف جي حاصلات لاءِ جرئت, جدوجهد ۽ مزاحمت جو آواز پڻ سگهاري انداز ۾ ملي ٿو. توڙي جو اُن آواز اُٿارڻ جي نتيجي ۾ رياستي قوتن پاران کين ڪيترين ئي تڪليفون

ڏنيون وڃن ٿيون، پر پوءِ بہ اياز جي ڇپن تي سچ جو اهو سرمدي ڪلمو ٻُرندو ۽ اهو اقرار ڪندو ٿو رهي تہ:

مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان ـ
مون ڪيئي ڏوهہ ڪيا آهن!
هِن سَرَ جي گدلي سينوَر ۾،
هي نيل ـ ڪنول بہ تہ ڏوهي آ،
۽ ڪو بہ چَڪور اَنڌاري ۾،
جي اُڏري ٿو تہ دروهي آ ـ
هي ڏوهہ نہ آهي ماڻهوءَ جي
مون مِتي ٻيهر ڳوهي آ!
مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان ـ
هي ڏوهہ نہ آ، آڪاس ڇڏي
مون پريت لڳائي ڌرتيءَ سان؟
هُوءَ سانجهي جا ست ـ رنگ هُئي
مون ڪانہ قبولي سِڄَ ـ ڳنان ـ
ٿو آگم آگم ٿي اُيران
۽ ڪِرڻا ڪِرڻا ٿي بَرسان.
مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان ـ
هيءَ ڳاڙهي ڏاڙهي مُلان جي،
هيءَ ڪاري چوٽي پانڊي جي ـ
مون لاءِ ٻنهي ۾ قير نہ آ،
ٻئي آڳَ اُجهاڻل ٽانڊي جي ـ
سڀ ڏين ڌرم جي ڏوڪي ۾،
ٽا ڪوٽِ ٻَرن ڪانڊي جي.
مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان ـ
هي ڏوهہُ نہ آ، هن ڌرتيءَ تي
مون دل جي ديول جوڙي آ؟

تو نفرت جر ديوار ڪنئي،
مون اُن جي پاڙ اُکوڙي آ -
مون ڳاتا گيت محبت جا،
مون واڳ وطن جي موڙي آ.
مان ڏوهي هان، مان ڏوهي هان -

(شيخ اياز ڪي جو ٻيجل ٻوليو 1970ع، ص103 ,102)

فيض ۽ اياز جي شاعريءَ جي هڪ وڏي خوبي ۽ خصوصيت اها آهي ته، اها پنهنجي جوهر ۽ جوت ۾، ترقي پسند ۽ روشن خيال آهي، اُن جو ضمير ۽ خمير تخليقڪار جي پنهنجي انفرادي شعور ۽ معاشري جي اجتماعي لاشعور جي مِٽيءَ مان ڳوهيل آهي ۽ اُهو عالمي انساني قدرن سان معمور پڻ آهي، پر اها ڪنهن به وقتي وَهڪري ۽ نعري بازيءَ جي لَهرن ۾ ٻُڏڻ ۽ اُبڙڻ بدران فن ۽ تخليق جي آبشار ڏارائن مان وهنجي، هڪ نئين نويلي ڪُنوار جيان پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا ڀَسائي ٿي. اياز ۽ فيض وٽ ادب ۽ شاعري پروپيگنڊا جو ذريعو نه آهن، پر اهي انسان جي آجپي ۽ آزادي جي اظهار جو سگهارو آواز آهن، انهيءَ ڪري ئي هِنن ٻنهي شاعرن وٽ خوشين سان گڏ درد به اجتماعي آهن. تڏهن ئي ته اياز ڪنهن جي طوق ٽُٽڻ تي پنهنجي گردن هلڪي ٿيڻ جو احساس هِن ريت اُوري ٿو:

جنهن وقت به ڪنهن جو طوق ٽُٽو
مون ائين سمجهيو،
چڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي،
اي دنيا ڀر جا محڪومو،
اي مظلومو!
جي محڪوميءَ مان ڪو به ڇُٽو
مون ائين سمجهيو،
چڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي.

يا

جنهن تي به ٿيو جنهن وقت ٿيو جنهن جاءِ ٿيو
سو مون تي ظلم ٿيو آهي.

ڪا ٻانهن وڍي، مون دانهن ڪئي، جو ڪانهن ڳپيو
سو منهنجي ڪنڌيءَ جو آهي!
ڪوئي به ڳُٿو جيڪو به ڇُرو، جنهن تي به هَليو،
سو منهنجي رَتُ ـ رَتو آهي.

(شيخ اياز، وڄون وَسڻ آئيون، 1989ع، ص224)

فيض پڻ پنهنجن ذاتي غمن ۽ دردن کي ٻين جي ڏکن ۽ سورن سان لاڳاپي، نه صرف پنهنجن سپنن جون تعبيرون سوچڻ جي ڳالهه ڪري ٿو پر دردن جي انهيءَ گڏيل دوزخ مان ڇوٽڪاري بعد ئي حقيقي خوشين جي حاصلات کي ممڪن سمجهي ٿو.

میرا دل غمگیں ہے تو کیا، غمگیں یہ دنیا ہے ساری
یہ دکھ تیرا ہے نہ میرا، ہم سب کی جاگیر ہے پیاری
تو گر میری بھی ہو جائے، دنیا کے غم یونہی رہیں گے
پاپ کی پھندے ظلم کے بندھن، اپنے کہے سے کٹ نہ سکیں گے
کیوں نہ جہاں کا غم اپنالیں، بعد میں سب تدبیریں سوچیں
بعد میں سکھ کے سپنے دیکھیں، سپنوں کی تعبیریں سوچیں.

(نسخہ ہائے وفا، ص65، 64)

”اياز ۽ فيض جي ڪلام ۾ انسانيت جي عظمت جو عنصر پنهنجي پوري آب ۽ تاب سان نظر اچي ٿو. هُو ظلم ۽ ناانصافي جي گهاڻي ۾ پيڙهيل مظلوم ماڻهن کي جوش ۽ ولولو ڏيندي، حاڪم ۽ محڪوم درميان طبقاتي ديوار کي ڊاهي ڍير ڪرڻ ۽ انسان جي عظمت جو جهنڊو بُلند ڪرڻ جو عهد ۽ عزم رکن ٿا“(7). تڏهن ئي ته اياز پنهنجي شاعريءَ ۾، مسڪين ۽ مظلوم ماڻهن جو پير جهلو ٿي، ڪين پير پَساري ويهڻ بدران همت ۽ جستجو سان ڏونگر ڏاري وڃڻ جي ڳالهه ڪندي، انهن ۾ هِن طرح حوصلو ۽ ولولو پيدا ڪري ٿو:

جي هانءُ نه هارين ڪوهيارل! هي ڏينهن به گهاري ويندا سين،
ڇو پير پَساري ويٺو آن، اُٿ! ڏونگر ڏاري ويندا سين.
ڪنهن لاءِ تَڪين ٿو ڪنڌيءَ تان، ٻي ٻيڙي ڪا به نه اچڻي آ،
جي تون به اچين او وڻجارا! توکي به اُڪاري ويندا سين.
آ مرڻو هر ڪنهن ماڻهوءَ کي، پر ائين نه مَرندا سين ساٿي!
ڪا آڳ لڳائي ويندا سين، ڪو ٻارڻ ٻاري ويندا سين.

چو گهبرائي ٿو ڪوٺ ڏِسي، هي اوچي اوچي اوٽ ڏسي،
زِندان اُڏائي ويندا سين، زنجيرَ پگهاري ويندا سين.
(شيخ اياز ڪي جو ٻيجل ٻوليو 1970ع، ص98)

فيض پڻ مِٽيءَ ۾ پيوت ۽ محنت ڪش ماڻهن کي مِڙي مُٺ ٿيڻ جي تلقين ڪري ۽ ڪين اتحاد ۽ ٻَڌيءَ لاءِ اصرار ڪري ٿو: ’اتحاد ۽ ٻَڌي ڪريو. اوهان جي ٻانهن ۽ ڏانهن ۾ وڏو ٻَلُ آهي. اوهان جي گڏيل عزم ۽ اتحاد، طاقت ۽ جدوجهد سان نه رڳو شاهن جا تخت ۽ تاج ڊوڙتي سگهن ٿا، پر ظلم ۽ استبداد جي ڪاري رات جو اَنت به ممڪن آهي‘.

اے خاک نشینو اُٹھ بیٹھو، وہ وقت قریب آ پہنچا ہے،
جب تخت گرائے جائیں گے، جب تاج اُچھالے جائیں گے.
اَب ٹوٹ گریں گی زنجیریں، اَب زندانوں کی خیر نہیں
جو دریا جھوم کے اُٹھے ہیں، تنکوں سے نہ ٹالے جائیں گے۔
کٹتے بھی چلو، بڑھتے بھی چلو، بازو بھی بہت ہیں، سر بھی بہت
چلتے بھی چلو کہ اب ڈیرے منزل ہی پہ ڈالے جائیں گے
اے ظلم کے ماتو لب کھولو، چُپ رہنے والو چُپ کب تک
کچھ حشر تو ان سے اُٹھے گا، کچھ دُور تو نالے جائیں گے.
(نسخہ ہائے وفا، ص138)

فيض ۽ اياز جي شاعريءَ ۾، يقينن فن توڙي فڪر جي لحاظ سان ڪيئي هڪجهڙايون ملن ٿيون، پر ٻنهي جو اسلوب، انداز، اظهار، تفڪر، تخيل ۽ تخليقي آرٽ پنهنجو پنهنجو ۽ انفرادي نوع جو آهي، جنهن ۾ هو يڪتا ۽ بي مثال آهن ۽ اُها ئي سندن شاعريءَ جي وڏي خوبي به آهي ته خوبصورتي به. فيض جو اُهو اَسلوب، موضوع ۽ مواد ئي آهي، جيڪو اردو شاعريءَ ۾ کيس ٻين کان نه رڳو منفرد ۽ ممتاز بڻائي ٿو پر هڪ صاحبِ اسلوب ۽ نرالي شاعر جي شناخت پڻ بخشي ٿو.

”فيض جي شاعري عشق ۽ محبت جي والهانه جذبات سان پڻ معمور آهي. اُن ۾ جتي هزارين حُسن جون رنگينيون آهن، اُتي اُن ۾ درد ۽ سور جون سَٽون به آهن. ڪڏهن اُهي عشق جي ڌيمي آڳ جيان محسوس ٿين ٿيون، ته ڪڏهن جنون ۽ جوش جو پنيٺ بڻجي، جهنگل جي باهه وانگر ڀڙڪي اُٿن ٿيون. ڪڏهن اُهي هڪ فرد جي تصور جي خوش نمائي بڻجي پون ٿيون، ته ڪڏهن ساري انسانيت ۽ ڪائنات تي محيط ٿي وڃن

ٿيون“(8). مطلب ته هُن جي شاعريءَ جي وجود ۾، نه رڳو محبت روح وانگر موجود آهي، پر اُها ٻين جي دلين کي به ڌڙڪائي ۽ ڀڙڪائي، نرمائي ۽ گرمائي به ٿي.

مجھ سے پہلی سی محبت مری محبوب نہ مانگ
میں نے سمجھا کہ تو ہے تو درخشاں ہے حیات
تیرا غم ہے تو غمِ دہر کا جھگڑا کیا ہے
تیری صورت سے ہے عالم میں بہاروں کو ثبات
تیری آنکھوں کے سوا دنیا میں رکھا کیا ہے؟
تو جو مل جائے تو تقدیر رنگوں ہو جائے
یوں نہ تھا، میں نے فقط چاہا تھا یوں ہو جائے...
راحتیں اور بھی ہیں وصل کی راحت کے سوا...
(نسخہ ہائے وفا، ص61)

فيض جي محبت جي اظهار ۾ به، جذبات جي سطحيت نه، پر خيال ۽ احساس جي گهرائي آهي. هُو پنهنجي پيار توڙي ٻين داخلي ڪيفيتن جي بيان ۾، سَڪٽي جذبن جي وَهڪري ۾ وَهي ۽ لُڙهي نه ٿو وڃي، پر برف وانگر ٽِيپو ٽِيپو ٿي ڳَري ۽ موم وانگر ڦُڙو ڦُڙو ٿي رِجي ٿو.

فيض احمد فيض جو شمار نه فقط پاڪستاني ادب، پر دنيا جي ادب ۾ خاص ڪري شاعريءَ جي حوالي سان، صفِ اول جي شاعرن ۾ ٿئي ٿو. هُن جي شخصيت ۽ شاعراڻي حيثيت مغرب ۾ پڻ مانُ ۽ مڃتا ماڻي چڪي آهي. اُن جو وڏو سبب اُهو آهي ته، هُن جي شاعري مشرق جي لوڪ ۽ ڪلاسيڪي روايتن جي پاسبان به آهي ته، اُن ۾ مغرب جي ترقي پسند ۽ روشن خيال ادبي روايتن جو فڪري روح به موجود آهي.

فيض چند اهڙن قلمڪارن ۽ سِرجڻهارن مان آهي، جن سڄي زندگي نه رڳو سماج جي فلاح ۽ بهبود لاءِ پاڻ پتوڙيو، پر پنهنجي ديس جي خوشحالي، پنهنجي ڌرتي واسين جي حقن جي حاصلات، انسان جي آزاد جياپي ۽ پنهنجي باوقار آجپي خاطر وقت جي آقائن جون وڏيون سختيون، عقوبتون ۽ جيل جون سزائون پڻ پوڳيون. هُو زندگي ڀر استحصالي قوتن سان جهيڙيندو ۽ ڪين هِن طرح للڪاريندو رهيو.

ہم پرورشِ لوح و قلم کرتے رہیں گے
جو دل پہ گذری ہے رقم کرتے رہیں گے.

ہاں تلخیٔ ایام ابھی اور بڑھے گی
ہاں اہلِ ستم، مشقِ ستم کرتے رہیں گے.
باقی ہے لہو دل میں تو ہر اشک سے پیدا
رنگِ لب و رخسارِ صنم کرتے رہیں گے.
(نسخہ ہائے وفا، ص24، 23)

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ پڻ مقامي لوڪ ۽ ڪلاسيڪي روايتن جي رنگ ۽ روح سان گڏ عربي، فارسي ۽ هندي شاعريءَ جا جمالياتي اثر ملن ٿا. اُن ڪان علاوه مغرب جي لبرل، آزادي پسند ۽ انسان دوست فڪر جا اولڙا ۽ عڪس بہ سندس شاعريءَ ۾ جابجاءِ نظر اچن ٿا. هُن جي ڪوتائن ۾ داخلي ڪيفيتن ۽ ڌرتيءَ جي مِٽيءَ جي مَهڪ، پنهنجن ماڻهن جي مسئلن ۽ مامرن جي اُپٽار سان گڏوگڏ عالمِ انسانيت جو احساس ۽ درد پڻ جهلڪندي محسوس ٿئي ٿو. هُن جي شاعري پيڙهيل طبقي جي طرفدار ئي نہ، پر سندن جَڏي جيءَ جو ڏِڍ ۽ آٿت بہ آهي. اياز پڻ سڄي حياتي وقت جي حاڪمن ۽ جابرن جي عتاب جو شڪار رهيو. جيل، ڪتابن تي پابنديون ۽ شهر بدريون برداشت ڪيون، پر ڪڏهن بہ نہ رُڪيو ۽ نہ ئي ڪنهن استحصالي ۽ آمر اڳيان جُهڪيو. سدائين محبت ۽ انسان دوستيءَ جي پرچار ڪندي، هيٺن ڪي همٿائيندي ۽ پنهنجي شاعريءَ جي تَنَدُ ڪي تلوار بڻائي، ڏاڍن جي زور ۽ زندانن ڪي پَڃي پُورا ڪرڻ جي ڳالهہ ڪندو رهيو.

اج تہ چئي ڏي، اج تہ چئي ڏي، اج تہ علي الاعلان۔
منهنجو ڪوئي ديس نہ آهي، منهنجو ديس جهان،
منهنجو ڪوئي نانءُ نہ آهي، مان آهيان انسان،
ڌرتي منهنجي ماءُ، انهيءَ تي آ منهنجو ايمان!
پِگهري ويا زنجير صدين جا، رَهڻ نہ اجا نادان،
اج تہ پيڃي چِڏ، اج تہ پيڃي چِڏ، زور ڏئي زندان.
(شيخ اياز، پونر پري آڪاس، 1995ع، ص173)

مجموعي طرح فيض ۽ اياز جي شاعري انسان جي وقار ۽ آزاد جياپي جو پرچار ڪري ٿي. اُها نہ رڳو محبتن، انسان دوستي، اَمنِ عالمَ جي اَمين آهي، پر ترقي پسندي، حب الوطني ۽ روشن خيالي جي فڪر سان پڻ سرشار آهي. اُها مظلوم ۽ محڪوم ماڻهن کي نہ صرف پنهنجي هُئڻ جو احساس ڏياري ٿي، پر اُنهن ۾ جرئت ۽ جوانمردي پيدا ڪري، طاقتورن ۽ ظالمن سان مُنهن مقابل ٿيڻ ۽ جهيڙڻ جو حوصلو پڻ پيدا ڪري ٿي.

حوالا:

1. فیض احمد فیض : "نسخہ ہائے وفا"' مکتبہ کارواں' لاہور' ص198 .
2. چانڊيو، جامي: "سنڌي جوڳيان ذات"، پيڪاڪ پرنٽرس اينڊ پبلشرس، ڪراچي، 2016ع، ص77.
3. بہ حوالہ فیض احمد فیض' نسخہ ہائے وفا.
4. برفت' شاہدہ' مقالہ : "ایاز اور فیض کی شاعری کا تقابلی مطالعہ"' کلاچی تحقیقی جرنل' جلد10' شمارہ-1' 2' مارچ -جون2007ع' ص117' بھٹائی چیئر' کراچی یونیورسٹی'
5. چانڊيو، امير علي: مقالو: "اياز جي شاعري هڪ مطالعو"، ڪتاب: شيخ اياز - مرتب: جامي چانڊيو، سنڌيڪا پبليڪيشن، ڪراچي، 1998ع، ص339،338.
6. برفت' شاہدہ' مقالہ : "ایاز اور فیض کی شاعری کا تقابلی مطالعہ"' کلاچی تحقیقی جرنل' جلد10' شمارہ-1' 2' مارچ -جون2007ع' ص119' 120 .
7. ایضا' ص120 .
8. قمر' رئیس' ڈاکٹر' مقالہ : "فیض کے دو عشق"' "نگار"' کراچی' شمارہ-2' فروری2011ع' ص39 .